

НА ДОПОМОГУ ПЕДАГОГУ

такий мовний матеріал, що є необхідним для успішної реалізації проектної діяльності. Це допомагає нам організувати роботу так, щоб учні невимушено комплексно розвивали мовну, мовленнєву соціокультурну та загальнонавчальні компетенції.

Проектна діяльність допомагає учням самостійно, без допомоги вчителя організувати своє навчання, учитись приймати рішення та відчувати відповідальність за виконану роботу. Учні набувають навичок пошуково-дослідницької та експериментальної роботи, розвивають свій творчий та інтелектуальний потенціал. Як результат, школярі підвищують рівень якості знань та навчальних досягнень не тільки з іноземної мови, а й з інших навчальних дисциплін [6].

При використанні методу проектів учні мають можливість розкритись як творчі, талановиті, неординарні особистості, побороти свої страхи і невпевненість, розвинути потенціал майбутнього науковця і дослідника. На нашу думку, це і є головна мета освітньої діяльності.

Література:

1. Дьоміна О. М. Метод проектів як засіб розвитку творчої особистості та ефективної співпраці учнів і вчителя / О. М. Дьоміна // Англійська мова та література (Осн.). – 2012. – №3. – С. 6-11.
2. Кулик Л. С. Доцільність використання методу проектів на уроках англійської мови / Л. С. Кулик // Таврійський вісник освіти. – 2012. – №3. – С. 182-186.
3. Нехорошева А. В. З досвіду роботи з проектною методики // ИЯШ. – 2002. – № 1. – с. 18-21.
4. Ніколаєва С. Ю. Проектна робота для учнів старшої школи // Іноземні мови. – 2006. – №1. – С. 3-16.
5. Ружин Е. М., Колесник І. Г., Злобина Н. И и др. Внеклассная работа по иностранному языку в школе: Пособие для учителей. – К.: Рад. школа, 1985. – С. 78-98.
6. Скоцька Ю. М. Активізація пізнавальної діяльності учнів засобами проектного навчання / Ю. Скоцька // Іноземні мови в сучасній школі. – 2012. – №6. – С. 14-20.

Ткаченко В. М.*

РОЗВИТОК КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ УЧНІВ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ ЯК УМОВА ЇХНЬОЇ УСПІШНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ

У статті автор на основі широкого кола педагогічних видань і праць, долучаючи інформацію з особистого вчительського досвіду, ґрунтовно розкриває процес формування критичного мислення учнів середніх та старших класів загальноосвітньої школи.

Динамічний розвиток світової цивілізації наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття, стрімкі зрушення в техніці й технологіях,

---

* © Ткаченко В. М.

НА ДОПОМОГУ ПЕДАГОГУ

інтелектуалізація праці, зростання соціальної мобільності, піднесення ролі особистості свідчить про формування рис нового типу суспільства, яке приходить на зміну індустріальній цивілізації. Суспільство нового типу є таким, що постійно оновлюється. У цьому зрушенні воно є інноваційним.

Глобальні зміни, що відбулися в Україні протягом останніх років стали реальним підґрунтям для подальшого просування нашої країни до відкритого суспільства, у якому на належному рівні буде забезпечено режим найбільшого сприяння всьому новому, сучасному, що характеризує інноваційний стиль мислення. Головною прикметою просування нашої держави в цьому напрямі є визнання важливості принципу людського виміру в усіх сферах життєдіяльності та поступове його впровадження в життя. Згідно з Конституцією України (ст. 3), найвищою соціальною цінністю є людина, її життя здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека. [7] Особливу роль у становленні особистості держава відводить освіті взагалі та історичній освіті як її складовій, зокрема.

Нове суспільство висуває нові вимоги перед освітою. Однією із цих вимог є підготовка таких людей, які можуть приймати критичні рішення, знаходити свій шлях у новому оточенні, які достатньо швидко встановлюють нові стосунки в реальності, що швидко змінюється.

Активність, самостійність, творчість, здатність адаптуватися до стрімких змін у світі – ці риси особистості стають найважливішими на сучасному стані історичного розвитку. Їх формування вимагає нових підходів до процесу навчання. «Державний стандарт базової середньої освіти» (освітня галузь «Суспільствознавство») [4] це документ, що містить характеристику базового змісту освітньої галузі й систему вимог, які визначають обов'язковий для досягнення кожним учнем рівень його засвоєння (обов'язкові результати навчання).

Сьогодні існує безліч визначень поняття «критичного мислення»: лаконічне без конкретності формулювання, філософськи орієнтовані з акцентуванням уваги на теоретичних аспектах. У контексті психолого-педагогічного дослідження заслуговують на увагу такі дефініції:

- психологічної орієнтації (з акцентом на мотиваційних аспектах розвитку здібностей до критичного мислення). «Критичне мислення носить рефлексивний характер і має відношення до спілкування, до психології особистості» (Т. Ноель-Цигульська); «Одна з основних рис критичного мислення трансцендентальної рефлексії, яка вимагає від мислячого суб'єкта самозвіту в тому, для якої з функцій свідомості мислення використовується: для ціннісної орієнтації, для пізнання чи пошуків засобів досягнення цілей» (Я. Калінніков);
- педагогічної орієнтації (з акцентом на методичних

НА ДОПОМОГУ ПЕДАГОГУ

і практичних аспектах розвитку здібностей до критичного мислення): «Критичне мислення є мислення соціальне й самостійне. Інформація є початковим, а не кінцевим пунктом критичного мислення. Воно починається з постановки запитань і проблем, які потрібно розв'язати» (Д. Клустер); «Критичне мислення – це використання когнітивних технік або стратегій, які підвищують вірогідність отримання бажаного кінцевого результату. Це визначення характеризує мислення як дещо, що відрізняється кончальною, обґрунтованістю та цілеспрямованістю...» (Д. Халпер).

Таким чином, сам механізм критичного мислення містить у собі психологічні процеси рефлексії, аналітико-синтетичну мозкову діяльність, практичну орієнтацію, унаслідок чого може бути проінтерпретоване як форма практичної логіки. Діяльність учнів повинна бути організована таким чином, щоб задовольнити їхні потреби не лише пізнавальні, а й потреби саморозвитку особистості, зокрема, таких потреб: у самоствердженні (самоосвіта, самовиховання, самовизначення, свобода вибору); у самовираженні (спілкування, творчість, пошук, вияв здібностей та сил); захисті (самовизначення, профорієнтація, саморегуляція, колективна діяльність); самоактуалізації (досягнення особистісних та соціальних цілей, підготовка до адаптації в соціумі, соціальні потреби).

Учитель історії як ніхто інший бачить, який внесок робить їхній предмет у справу освіти молоді; виробленню яких знань і навичок він сприяє, які цінності він виховує. Тому їм насамперед необхідно критично мислити, творчо підходити до розв'язання задач, проаналізувати та оцінити власну культуру та субкультуру соціуму, до якого вони належать, щоб визначити основні питання: «чого», а також «як» вони навчатимуть учнів. Розповіді мають відображати конкретну ситуацію, у якій перебувають учні школи. Їх слід шукати серед пріоритетів інноваційного навчання.

Технологія розвитку критичного мислення посідає належне місце серед інноваційних процесів у викладанні шкільного курсу історії. Ця технологія розроблена в межах проекту «Читання та письмо для критичного мислення» вченими Університету Північної Айови (США) Д. Стіл, С. Меєдїт, С. Темпл, В. Сміт та ін. Загальна мета технології – це «підготовка громадян для відкритого суспільства, здатних до формування думок, розумного вибору між конкуруючими ідеями, розв'язання проблем та відповідного обговорення ідей» [2]. Центральною категорією технології є критичне мислення, під яким розуміється процес розгляду ідей із багатьох поглядів згідно з їхніми змістовими зв'язками та порівняння їх з іншими ідеями. Розвиток критичного мислення передбачає формування в учнів певних здібностей та вмінь:

НА ДОПОМОГУ ПЕДАГОГУ

- знання – здатність повторити щось суттєве в тій формі, у якій воно було викладене й почуте;
- розуміння – здатність викласти ідеї своїми словами, або іншими способом;
- використання – уміння побачити можливість застосування певної ідеї до іншого випадку;
- аналіз – уміння знайти причини й наслідки та інші складові комплексної ідеї;
- синтез – уміння поєднати кілька ідей в одну нову або взяти ідею одного середовища й переформувати її в іншу;
- оцінка – уміння робити висновки щодо адекватності ідеї або джерела для пояснення якогось явища.

Автори технології вважають, що формування критичного мислення відбувається в три етапи, тому й навчальне заняття складається із трьох блоків: евокація, усвідомлення значення, рефлексія.

Відомий науковець, професор К. О. Баханов у статті «Технологія розвитку критичного мислення як психолого-педагогічне явище» [2, с. 3] запропоновані авторами технології етапу уроку – ревокацію усвідомлення значення та рефлексію – доповнює відповідними прийомами й методами критичного мислення.

1. Евокація – збудження інтересу учнів, заохочення їх до формування цілей навчання. Тут доцільними є такі методи:

- а) попередня активізація – збудження інтересу цікавими фактами, інтерпретацією тощо;
- б) фокусуючі запитання – оголошення запитання, на які треба відповісти після вивчення матеріалу;
- в) «Мозкова атака» – складання списку відомих учням фактів із матеріалу, що вивчається;
- г) «Гроно» – класифікація відомих фактів за певною ознакою;
- д) керована діяльність – розподіл тексту на частини із запитаннями-прогнозами;
- е) низка слів наперед – визначення основних слів, понять, термінів, що зустрічаються в тексті;
- ж) «знаю – хочу знати – вивчаю» – визначення відомих фактів на запитання, на які потрібно відповісти;
- з) вільне письмо – учні записують усе, що вони знають, відчують і думають із теми.

2. Усвідомлення значення (реалізація змісту) – дослідження проблеми, набуття нових знань для побудови міркування. Тут автори вважають за доцільне вдатися до таких методів: позначки – учні, працюючи з текстом повинні зробити позначки, які засвідчать здобуті ними попередні знання, а також нову для них інформацію; керована діяльність; щоденник подвійних нотаток – у лівій частині аркуша учні

НА ДОПОМОГУ ПЕДАГОГУ

записують важливі факти, у правій – коментарі до них; «Запитання – відповідь» – учні виступають у ролі вчителя, складають запитання, а потім, працюючи в парах, відповідають на них, коригують відповіді та оцінюють один одного; групи спільного навчання; розширена лекція – виклад матеріалу таким чином, щоб заохотити учнів ставити запитання; «Думайте – працюйте у парах – обмінюйтеся думками».

3. Етап рефлексії (міркування, відтворення) – охоплення значення змісту ідей, поширення знань у нові контексти. Учні вивчають за допомогою таких методів: запитання про реакцію читача – визначення найважливіших та емоційно насичених аспектів теми; огляд щоденників подвійних нотаток; спільна пізнавальна дискусія; «Останнє слово за мною» – дискусійна мережа – добірка «за» та «проти»; дебати; 10-хвилинне есе; «Ціле за часткою» – на підставі відповідей на частину тексту скласти враження про решту тексту; позначки.

Загалом навчальне заняття за технологією критичного мислення має бути достатньо змістовно навантаженим і виходити на проблеми сьогодення [8].

Тепер розглянемо конкретніше структуру уроків критичного мислення.

1. Розминка. Урок починається з розминки, яка замінює так звані організаційні моменти класичного уроку. Головна функція розминки – створення сприятливого психологічного клімату для творчого розвитку особистості на уроці.

2. Обґрунтування навчання. Знання має цінність лише тоді, коли воно використовується на практиці та усвідомлюється теоретично. Майбутнє відкривається дітям, які критично перевіряють інформацію та вибудовують свої особисті реальності. Отже, кожна тема уроку має бути обґрунтованою.

3. Актуалізація. На етапі актуалізації учні активно пригадують, що вони знають із цієї теми.

Учні встановлюють рівень власних знань із предмета, до якого можуть додати нові знання. Інформація, яку учні не пов'язують з уже відомою, втрачається дуже швидко. Девіз етапу: «Пробудіть, викличте зацікавленість, схвилюйте, спровокуйте учнів пригадати те, що вони знають». Те, що людина знає, визначає те, про що вона може дізнатися. Навчання – активна та цілеспрямована діяльність. Установлення мети навчання є вирішальним моментом тривалого навчання.

4. Усвідомлення змісту. Наданому етапі учень знайомиться з новою інформацією. Методики критичного мислення передбачають, що на цьому етапі вчитель має найменший вплив на учня. Учень самостійно отримує та аналізує Інформацію, перевіряє своє особисте розуміння цієї інформації.

5. Рефлексія. Учень висловлює своїми словами певну думку. Він стає власником ідеї, коли висловлює її своїми словами.

НА ДОПОМОГУ ПЕДАГОГУ

Відбувається обмін думками. Мислити критично легше в атмосфері демократичності. У такій атмосфері розквітає розмаїття поглядів, у такій атмосфері приймають правильні рішення.

Часто інформація, що стосується однієї теми, але надходить із різних джерел, є не просто відмінною, але й суперечливою. Тому правильна обробка інформації потребує вміння аналізувати її та відрізнити факти від думок та суджень. Треба вміти вирізнити з повідомлення інформацію про те, що справді відбулося, хто і що сказав. Інформація про факти надходить до нас із думкою особи, яку ми слухаємо. Вона дає власний коментар, намагається інтерпретувати те, що сталося, до того ж має власний погляд стосовно важливості того, про що говорить. Часто буває так, що власну думку подають як об'єктивне висвітлення фактів. Варто вміти захищатися від впливу таких матеріалів.

Це не просто. Але до цього потрібно прагнути. Інакше на нас будуть впливати інші люди, заважаючи виробленню власної думки. Крім того, використовуючи недостовірну інформацію, ми можемо потрапити в складку або навіть небезпечну ситуацію. Отже, даний метод стимулювання в учнів здатність аналізувати матеріал, добирати необхідну інформацію, що є важливою компетентністю, яку слід розвивати в молоді саме в наш час. Педагоги чекають від укладачів навчальних планів і програм вирішення питання, як краще націлити дітей на успішне й продуктивне життя в майбутньому, котре ще не піддається передбаченню.

Сучасній молоді як ніколи необхідно опанувати вміння вирішувати складні проблеми, критично ставитись до обставин, порівнювати альтернативні точки зору та приймати зважені рішення. Здатність мислити критично є навичкою, яку треба формувати, розвивати в навчальному середовищі.

Щоб підготувати молодь до реалій сучасного життя, прийом технології критичного мислення необхідно застосувати як у навчальному, так і у виховному процесах. Критичне мислення сприятиме вихованню в молодого покоління комунікабельності, толерантності, рішучості.

В Україні технологія критичного мислення особливого поширення набула в середині 90-х років ХХ століття. Державним стандартом базової й повної загальної освіти передбачено серед інноваційних методик і технологій впровадження методу критичного мислення. На освітню галузь «Суспільствознавство» покладено завдання забезпечити «підготовку учнів до взаємодії із соціальним середовищем, до самореалізації їх як особистостей в умовах багатоманітного світу через засвоєння комплексу знань, вироблення відповідних компетенцій, які сприяють формуванню в учнів національних та загальнолюдських цінностей, правової свідомості, економічного та критичного мислення,

НА ДОПОМОГУ ПЕДАГОГУ

навичок оцінювання суспільних явищ і процесів, життєвих та прикладних особистісно-життєтворчих, соціалізуючи, комунікативних, інтелектуально-інформаційних та інших навичок».

У програмах для загальноосвітніх навчальних закладів з історії України та всесвітньої історії зазначено: «... критерієм оцінки навчальної діяльності учнів убачають не стільки обсяг матеріалу, що залишився в пам'яті, скільки вміння його аналізувати, узагальнювати, активно використовувати в нестандартній ситуації, умінню самостійно здобувати знання, вести пошуково-дослідницьку роботу» [10, 11]. У зв'язку із цим зростає значення самостійної роботи як на уроках, так і в процесі виконання домашнього завдання. Серед предметно-історичних спеціальних умінь і навичок учнів з історії програма передбачає в старшій школі розвиток уміння аналізувати й критично оцінювати історичні джерела. Виходячи з вимог програми для загальноосвітніх навчальних закладів з історії України та всесвітньої історії, вважаємо за доцільне застосування прийомів критичного мислення в навчальному процесі.

Отже, згідно з нормативними документами, серед інноваційних методик і технологій прийоми методу критичного мислення посідають чільне місце.

Цікаву модель критичного мислення учнів на уроках історії розробила методист КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти» Т. А. Асламова [1]. Вона взяла на озброєння метод «Шість капелюхів мислення» французького психолога Едварда де Боно. Капелюхів певного кольору символізує певну стратегію мислення. Білий капелюх – робота зі збирання інформації. Червоний – формування власного ставлення до подій та їх учасників; жовтий – виявлення позитивних сторін явища, переваг, чеснот. Чорний – виявлення негативних сторін; зелений – нові пропозиції, ідеї, можливі альтернативи. Синій – контроль над обговоренням, підбиття підсумків, коментарі. Оптимальним вважається застосування на уроці всіх стратегій, але можливий і скорочений варіант (залежно від мети заняття). На уроці всесвітньої історії в 7 класі з теми «Релігійно-церковне життя середньовічної Європи» можна використати метод 2-х капелюхів (жовтий і чорний), де групи учнів добирають риси подібності й відмінності в характеристиках духовно-рицарських і чернечих орденів. З питання ересі та інквізиції можливе використання технології критичного читання, де учні роблять позначки олівцем на полях: «+» – те, що добре відомо; «-» – нова інформація; «!» – найважливіша думка; «?» – положення, які треба додатково дослідити. Після виконання роботи йде обговорення, робиться загальний висновок.

У монографії О. П. Мокрогуза «Інноваційні технології на уроках історії» [9] розгляду проблеми критичного мислення присвячено розділ «Можливість розвитку критичного мислення»

НА ДОПОМОГУ ПЕДАГОГУ

для використання їх на різних етапах уроку. Так, на стані актуалізації знань, О. П. Мокрогуз радить використовувати форсуючі запитання, такі методи як «Мозкова атака», «Керована діяльність», «Низка слів наперед».

Під час вивчення нового матеріалу він рекомендує застосовувати такі прийоми, як читання з позначками, подвійні нотатки, взаємонавчання, рефлексію. Під час вивчення домашнього завдання автор пропонує застосувати такі елементи, як інтерв'ю, твори-есе, статті – твори, елементи драматизації, додаткові джерела. Також науковець запропонував методичні рекомендації щодо прийомів ефективного читання, підкресливши, що з розвитком аналітичного мислення учні мають навчитися критично сприймати різні джерела інформації, у тому числі підручник. Прийомів ефективного читання вчителі повинні навчити своїх учнів якомога швидше. Схеми й таблиці з методики підготовки уроків із розвитку критичного мислення запропонував В. Д. Шарко в статті «Урок за технологією розвитку критичного мислення» [17], де також було проаналізовано види діяльності учнів на кожному з етапів уроку з розвитку критичного мислення.

Учитель історії Д. Л. Десятов у статті «Практичні аспекти застосування методів критичного мислення на уроках історії» [5] наголосив на перешкодах, що виникають під час застосування цього методу на уроках, надав рекомендації щодо їх подолання, навів опис таких прийомів і технологій, як: «Дошка запитань», «Читання тексту з позначками», «Атака на вчителя». Автор статті проаналізував доцільність використання кожного із прийомів на тому чи іншому етапі уроку. У посібнику Д. Л. Десятова «Методика використання інформаційно-комунікаційних технологій у навчанні історії» вміщено статтю «Формування навичок критичного мислення учнів у процесі використання Інтернет – ресурсів на уроках історії» [6] де автор наголошує що необхідно робити на початковому етапі навчання учнів критичного оцінювання Інтернет-ресурсів, на другому етапі слід навчити школярів розділяти формальні індикатори надійності та достовірності веб-сайтів.

Систему проблемних задач із курсу всесвітньої історії та історії України для учнів 6-7-х класів, 8-11-х класів запропонували кандидат педагогічних наук, доцент Сергій Терно у співавторстві. Автором застосовується система проблемних задач із курсу всесвітньої історії та історії України для учнів 6–11 класів запропонованих Сергієм Терно у співавторстві.

Оптимальним шляхом розвитку в учнів умінь та навичок критичного оцінювання Інтернет-ресурсів є виконання спеціальних вправ. Це: «Знайти помилки в тексті», «Переконуючі листи», «Маркування тексту», «Аналітик», «Дилема». Виходячи із цього, досить не повного аналізу, можна сказати, що теоре-

НА ДОПОМОГУ ПЕДАГОГУ

тичний рівень досліджень із розробки й запровадження технології критичного мислення перебуває на достатньому рівні.

Застосування методів критичного мислення в шкільній освіті має поки що епізодичний характер. Причин такої ситуації декілька. По-перше, єдиного розуміння, що таке критичне мислення серед науковців, поки що немає, і дискусії навколо цього питання не припиняються. По-друге, брак методичної літератури. До сьогодні найбільш ґрунтовними були й залишаються роботи американських авторів.

Щоб підготувати молодь до реалій сучасного життя, прийом технології критичного мислення необхідно застосовувати як у навчальному, так і у виховному процесах. Це допоможе учням швидше орієнтуватись у новому матеріалі (за час навчання у школі) та новій інформації (у дорослому житті); розвиватиме навички і вміння аналізувати події, орієнтуватись у різних ситуаціях, дозволятиме швидко і правильно приймати ті чи інші рішення, припускатися менше помилок, бо люди вмітимуть аналізувати дії і події. Також критичне мислення сприятиме вихованню в молодого покоління комунікабельності, толерантності, рішучості.

Критичне мислення – це здатність ставити нові запитання, випрацьовувати різноманітні аргументи, приймати незалежні та продумані рішення. Критично мислячі люди ставлять перед собою такі запитання:

- 1) У чому полягає проблема?
- 2) До яких висновків дійшов автор щодо цієї проблеми?
- 3) У чому полягають причини, що привели його до такого висновку?

Слід бути пильними щодо невідповідної аргументації (через жаль, страх, неправильну обробку статистичних даних та ін.), що може ввести нас в оману.

- 4) Автор спирається на факти чи на погляди? Факти можна перевірити.

Погляди перевірити неможливо, вони можуть базуватися на голослівних твердженнях.

- 5) Автор виражає свої думки нейтрально чи емоційно? Критично мисляча людина стежить за манерою викладу, щоб побачити підґрунтя.

Роль критичного мислення полягає в тому, щоб протистояти вірі, що не піддається поясненню. Цей вид мислення проявляється у двох напрямках: 1) орієнтація на пошук правди; 2) розуміння різноманітності. Віра в абсолютизм і в ідеї, що не піддаються поясненню, є негативними показниками критичного мислення.

Критичне мислення неможливо відділити від творчого. Як тільки-но ми починаємо аналізувати проблему, ми одразу будемо гіпотези, шукаємо альтернативні способи розв'язання

НА ДОПОМОГУ ПЕДАГОГУ

та ін. А все це є актами творчості. Отже, точніше буде називати той тип мислення, про який ідеться, критичним творчим мисленням.

Розвивати критичне мислення можливо лише шляхом розв'язання проблемних задач. Це дозволить учням краще усвідомлювати минуле й сучасне. Навички критичного мислення допоможуть учням стати відповідальними громадянами й свідомо обирати свою долю та впливати на неї. Саме запропоновані вправи дозволять свідомо і правильно обирати шляхи розвитку не лише власної долі, а й долі своєї країни та суспільства.

Література:

1. Асламова Т. А. Інтерактивні методики. – Симферополь: Ната, 2001. – С. 14.
2. Баханов К. О. Технологія розвитку критичного мислення як психолого-педагогічне явище // Історія та правознавство. – 2008. – № 33. – С. 4-9.
3. Баханов К. О. Традиції та інновації в навчанні історії в школі: дидактичний словник довідник. – Запоріжжя: «Просвіта», 2002. – 108 с.
4. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти // Історія в школах України. – 2004. – № 2 – С. 3.
5. Десятов Д. Практичні аспекти застосування методів критичного мислення на уроці історії // Історія та правознавство. – 2007. – № 9. – С. 5-11.
6. Десятов Д. Л. Методика використання інформаційно комунікаційних технологій у навчанні історії. – Х.: Видавнича група « Основа», 2011. – С. 24-29.
7. Конституція України. –Харків: «ФОП Стеценко І. І. », 2010. – 48 с.
8. Корінько Л. М. Роль критичного мислення у формуванні учнівських компетенцій. – Х.: Видавнича група « Основа», 2010.
9. Мокрогуз О. П. Інноваційні технології на уроках історії. – Харків. Видавнича група» Основа», 2007. – 192с.
10. Навчальні програми для 5-9 класів загальноосвітніх навчальних закладів.
11. Навчальні програми базової загальної середньої освіти за діючим Державним стандартом базової і повної загальної середньої освіти, затвердженим Постановою КМУ № 24 від 14. 01. 04 року.
12. Навчальні програми для учнів 10-11 класів загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання (рівень стандарту, академічний рівень, профільний рівень).
13. Пометун. О. Запитання як найважливіший спосіб взаємодії вчителя і учнів // Історія в школах України. – 2006. – № 3. – С. 25-29.
14. Пометун О. Фрейман Г. Методика навчання історії в школі. – К.: «Генеза», 2006. – 328 с.
15. Терно С. Критичне мислення: чергова мода чи нагальна потреба // Історія в школах України. – 2007. – №4. – С. 13-15.
16. Терно С. Чому важливо розвивати критичне мислення учнів? // Історія в школах України. – 2011. – № 10. – С. 30 – 34.
17. Шарко В. Д. Сучасний урок: технологічний аспект (посібник для вчителів і студентів). – К.: «Фенікс», 2006. – С. 225.